

BİR TARİH KAYNAĞI OLARAK OSMANLI TAHRİR DEFTERLERİ VE SAFEVİ BÖLGESİ TAHRİR DEFTERLERİ ÜZERİNE

ON OTTOMAN HERITAGE TAX REGISTERS AND SAFEVI REGION TAX REGISTERS AS A HISTORY SOURCE

Öğr. Üye Dr. Akram NEJABATI

İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi,

akram.nejabati@medeniyet.edu.tr

İstanbul / Türkiye

ORCID: 0000-0003-1207-0244

ÖZET

Osmanlı Devleti iktisadi ve siyasî varlığını sürdürmek, toplum ve hazine düzenini ayakta tutmak için Mısır, Roma-Bizans ve Orta çağ Avrupası'nda da görülen vergi ve vergiye tabi nüfus potansiyelini kayıt altına alma faaliyetini XIV. yüzyıldan itibaren uygulamaya koymuş ve XVI. yüzyılda bu sistemi tüm İmparatorluk arazilerini kapsayacak şekilde genişletmiştir. XVII. yüzyıldan sonra ise kalıcı veya geçici hakimiyet tesis ettiği yeni topraklarda bu uygulamayı sürdürmüştür. Osmanlı Devleti İran bölgesinde elde ettiği topraklarda da hükümdarlığını sürdürmek için tahrir sistemini uygulayarak ona XVIII. yüzyılda yeni bir boyut kazandırmıştır. Osmanlı İran tahrirleri Osmanlı sistemini bu coğrafyada tesis ederek köylünün hakkını korumakla birlikte devletin de gelir kaynaklarını ve vergiye tabi olan nüfusu tespit etmede büyük bir rol oynamıştır.

Anahtar Kelime: Tahrir Defteri, Osmanlı, İran, Vergi, Kaynak

ABSTRACT

In order to maintain the economic and political existence of the Ottoman state and to keep the public and treasury order alive, the tax and tax population and tax potential, which were seen in Egypt, Rome, Byzantine and Middle Ages Europe, were recorded in XIV. century and put into practice from the XVI. Century expanded this system to cover all Imperial lands, XVII. After the century, it continued to apply in new lands where it established permanent or temporary domination. The Ottoman Empire applied the tahrir system here in order to continue its sovereignty in the lands that it acquired in the Iranian region, and it was XVIII. century has brought a new dimension. Ottoman Iranian registries played a major role in determining the income sources of the state and the population subject to tax, as well as protecting the rights of the villagers by establishing the Ottoman system in this geography.

Keywords: TAX REDİSTERS, Ottoman, İran, Tax, Source

1.GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin taşradaki idari birimleri sırasıyla beylerbeyilik, sancak, kaza, nahiye ve köylerden oluşmaktadır. Klasik dönemde Osmanlı toprakları bu sistemle yönetilmiştir. Merkezi yönetim XVI. yüzyıl sonrasında Osmanlı hakimiyetine alınan topraklarda da bu sistemi uygulamaya çalışmış fakat her yerde başarılı bir sonuç elde edememiştir. Fethedilen ülkelerin idari taksimatı, yönetim şekli, kuralları ve vergileri Osmanlı Devleti'nin klasik dönemde uyguladığı yöntemle farklı olduğundan birçok problem ortaya çıkmıştır. Bunlara dikkat ettiğimizde görürüz ki bu defterlerde kayıtlı olan idari taksimat, vergi cinsi, ölçü ve tartı birimleri Osmanlı hükümetinin klasik dönem tahrirlerinden farklıdır(Özgüdenli, 2003). Osmanlı tahrir sistemi kendi topraklarında hızlı ve tüm kurallara uyarak yapılmıştır. Halbuki Safevi topraklarında yapılan her iki bölgesel tahrirde muharrirlerin sorun çıkarmasına, yanlış yapmasına ve görevleri zamanında yerine getirememesine şahit olunmaktadır. Bu yüzden tahrir faaliyetleri normalden daha uzun sürmüştür(Özgüdenli, 2006). Bu tarz problemlere XVI. yüzyıldaki merkezi sistemde rastlanmamaktadır. Defterlerde tarih ve kanunnâmenin bulunmaması da İran'da yerleştirilmeye çalışılan Osmanlı sistemini anlamayı zorlaştıran başka bir problemdir. Safevi topraklarında yapılan tahrir işlemlerine dikkat edildiğinde bu şekilde defter tutulmasının çok sayıda önemli nedeni vardır. Bunların en önemlileri arasında defterlerin savaş ortamında tutulmasını, ayrıca bu toprakların uzun süreli ve düzenli hakimiyet altında kalmamasını sayabiliriz (Külbilge, 2010). Osmanlı sisteminin İran coğrafyasında başarılı bir şekilde yerleştirilememesinde savaş ve muharebede çok başarılı olmasına rağmen idare etmekte ve sistemi yürütmekte aynı başarıyı gösteremeyen yöneticilerin rolü olduğu da söylenebilir (Nejabatı, 2020).

Klasik dönemde Osmanlı tahrirleri en başta tımar sisteminin bir gereği olarak bölgedeki gelir kaynaklarının tespiti maksadına dayanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu hakimiyeti altında kalan ve tımar sisteminin tatbik edildiği sahalarda idari, askeri, zirai ve mali hususların tespiti için geniş tahrirlerin yapıldığı malumdur. Tahrirde şehir, kasaba, köy ve çiftlikler birer birer dolaşarak buralarda oturan vergi mükellefleri, vergiden muaf olanlar, bunun yanında topraklı ve topraksız köylüler, evli ve bekar haneler ve meslek gurupları da ayrı ayrı kaydolunurdu. İmparatorluk bürokrasisi, bu düzeni ayakta tutmak ve devamını sağlamak için sürekli kontrol ve teftiş yapmak, değişiklikleri izlemek zorundaydı. Nüfus, toprak ve diğer değişimler neticesinde tahrirler de yenilenmek zorundaydı.

XVI. yüzyılın sonlarıyla birlikte tımar sistemi değer kaybetmeye başlamıştır. Bu değer kaybetmenin başlıca sebepleri arasında sipahilerin görevlerini yerine getirmemeye başlaması vardır. Tımar sistemi önem kaybedince geniş çaplı tahrir faaliyetleri de terk edilmeye başlandı. XVII. yüzyıldan itibaren vergilerin düzenli hale gelmesiyle halkın tespiti işi de kadırlara bırakıldı ve bu şekilde defterler kadırlar nezaretinde hazırlanıp merkeze gönderildi. XVIII. yüzyılda da avarız sayımlarına bu şekilde devam edildi.

Osmanlı arşivlerinden bugüne miras kalan milyonlarca adet belgenin büyük bir kısmının muhasebeyle ilgili olduğu tahmin edilmektedir. Bu belgelerin en önemlileri arasında tapu tahrir defterlerini sayabiliriz. Bugün elde mevcut bulunan tapu tahrir defterleri T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri ile Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunmaktadır. Tahrir defterleri genellikle mufassal defterler, icmal defterler ve evkaf defterleri olmak üzere üçe ayrılırlar. Klasik dönemde düzenlenen Mufassal tahrir defterlerinin başında genellikle bir mukaddime ve kanunname bulunmaktaydı. XVI. yüzyılın sonlarına ait klasik tahrir defterlerinin başında ayrıntılı fihristler vardır. Bunların ardından merkez kazadan başlayarak sancağı oluşturan kazalar ve nahiyeler yazılır. Kaza kaydedilirken eğer 'Nefs' denilen şehir kasaba veya köy varsa önce onun kaydı yapılır. Şehir ve kasabalarda mahallelerin isimleri, bu mahallelerde kayıtlı yetişkin erkeklerin adları ve baba adları, meslekleri belirtilir. Yetişkin erkek nüfus evli veya bekar olarak yazılır. Mahallelerin yazımından sonra şehrin geliri ve bunu oluşturan unsurlar örneğin boyahane, gümrük, pazar ve mukataalar yazılır.

Bazı kasabalarda üretimden gelen öşür, bağ, bahçe ve zemin gelirleri sıralanır. Ardından kazadaki köylere geçilir. Köyün adı, hasılatı, yetişkin erkeklerin adı, baba adı ve tasarruflarında bulunan toprağın miktarı ve bunların ardından gayrimüslimlerin hâneleri ve ispençesi yazılır (İvecan, 2007). XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin Safevi topraklarının büyük kısmını ele geçirmesiyle bu bölgelere ait tahrir defterleri kaleme alınmıştır. Osmanlı fetihleri neticesinde Revân, Tebriz, Erdebîl, Merâğa-Soğuk Bulak, Hoy-Kpân-KaraTağ, Halhâl ve Urûmiye, Erdelân, Kirmânşâhân ve Luristan, Hemedân Eyaletlerinde tahrir işlemleri yapılmıştır (Özgüdenli, 2003). Safevi topraklarında yapılan tahrir faaliyetleri neticesinde 11 cilt tahrir defteri hazırlanmıştır. İran arşivlerinde bu dönemlerle ilgili yeterli bilgi ve belge mevcut olmadığından dolayı araştırmacılar için bu defterlerin önemi ve değeri daha da artmaktadır.

Bu çalışmada Safevi bölgesi tahrir defterlerinden Tebriz ve Hemedân Eyaletleri incelenecektir. Bu seçimin sebepleri defterlerin kayıt metotlarıyla ilgilidir. İran'ın kuzeybatısında bulunan vilayetlerin yani Tebriz, Erdebîl, Merâğa- Soğuk Bulak, Hoy-Kpân-Kara Tağ, Halhâl ve Urûmiye tahrirleri klasik Osmanlı tahrir sistemine daha yakın bir usûlle kaydedilmiştir. Bunun nedeni de bu coğrafyanın daha önce de Osmanlılar tarafından ele geçirilmesi ve buraya ait tahrir defterlerinin mevcut olmasıdır. İran'ın Güneybatısı yani Erdelân, Kirmânşâhân ve Luristan, Hemedân Eyaletleri yukarıda söylediğimiz coğrafyanın aksine ilk kez Osmanlı hakimiyetine girdiğinden dolayı klasik Osmanlı tahrir usulünden farklı olarak kaydedilmiştir (Özgüdenli, 2003). Bu yeni coğrafyanın tahrirlerini incelemek amacıyla her bölgeden bir defter seçerek ve bu defterlerden yola çıkarak İran tahrirleri hakkında bilgiler aktarmaya çalışacağız.

Osmanlılarla Safeviler arasında XVI. yüzyıldan itibaren uzun zaman mücadele ve savaşlar yaşanmıştır. Bu savaşlar sonucunda bazı vilayetler iki devlet arasında devamlı el değiştirmiştir. Bu bölgelerden biri de Tebriz şehridir. III. Murad döneminde Sadrazam Özdemir oğlu Osman Paşa 27 Eylül 1585'de Tebriz'i fethetti (Allahverdi, 2016). Fethin ardından ilk tahrir işlemleri başlatıldı. 1593'te yapılan tahrir neticesinde 645 ve 668 numaralı iki tahrir defteri elde edilmiştir. 645 numaralı tahrir defteri üzerinde başlangıç ve bitiş tarihleri bulunmamaktadır. Defter 115 sayfa ve okunaklıdır. Bir numaralı sayfasında 'Defter-i İcmâl-i Havâss-ı Hümâyûn der Vilâyet-i Tebriz' yazmaktadır. Ardından 'Nefs-i Tebriz' ve mahalleler gelmektedir. Defterin 20. sayfasında Merend nahiyesi kayıtları arasında bir not düşürülmüş ve bu notta tarih 1001 senesi olarak yazılmıştır. Tebriz'e ait olan 668 numaralı defterin üzerinde "Defter-i İcmâl-i Livâ-i Tebriz ve Dizmar bi-dergâh-i âli fi Sene Sitt' ve Elf Tevdi' Şüd" ibaresi yazılmıştır. Bu defter 483 sayfadır ve yazıya göre 1006'da kaleme alınmıştır. Bu defterin birinci sayfasında 'fihrist-i nevâhi-i livâ-i Tebriz ve Dizmar (Hamdullah Müstefi, 1389ş/2010)' kayıtlıdır. Burada Tebriz başlığı altında 15 nahiyenin ismi ve Dizmar başlığı altında 6 nahije ismi kayıtlıdır ki toplamı 21 nahiyedir. Beşinci sayfada 'defter-i icmâl-i havâss-ı hümâyûn der eyâlet-i Tebriz ve ardından 'Nefs-i Tebriz' ile başlayarak diğer nahiyeler yazılmıştır. Bu defterler icmâl şeklinde tutulmuş olup XVI. yüzyıla ait yagane tahrirler sayılmaktadır. Bu döneme kadar İran coğrafyasına ait hiçbir tahrir bulunmamaktadır. Bu sebepten defterler bölgenin gelir ve muhasebesi, idari taksimatı ve yer isimleri açısından değerli bilgileri ihtiva etmektedir. Fakat mufassal defterler kadar etraflı bilgilere şamil değildir.

Sonraki dönemlere baktığımızda 1005 numaralı Tahrir Defteri'ne rastladık. Aslında bu defter bir tahrir defteri değildir. Defter 47 sayfadır ve başından 4 ve sondan 2 sayfa boştur, ayrıca 24, 35, 39, 47'inci sayfalar da boştur. İlk sayfalar da dolu olduğu halde numaralıdır. Defterin başlangıcında numarası olmayan sayfada 'Defter-i Yoklama-i Çavuşân ma'a Çavuş-zâde-i Dergâh-i Âli der Sefer-i Tebriz fi Sene 1019' başlığı kayıtlıdır ve bunun aşağısında aynı ibare ile bir mühür bulunmaktadır. Bu defter aslında İran seferine katılan çavuşları tespit etmektedir. Bu deftere göre Tebriz seferine katılan çavuşların sayısı 584 ve çavuş oğulları 450 kişidir (COA, TT.D, 1005, 1019/1610). Defterde livaların adı başlık olarak kayıtlıdır ve altında o livadan gelen çavuş ve çavuş oğulları ayrıntılarla tanıtılmaktadır.

Ayrıca defterin 40'ıncı sayfasından sene 1011'e ait Hafsa ve Edirne nam mahallerde bulunan dergâh-i âlî çavuşları hakkında da bilgiler verilmiştir. Tebriz seferi üzerinde çalışan araştırmacılar bu sefere katılanlar hakkında bu defterde etraflı bilgilere ulaşabilirler.

Tebriz'in Osmanlılar tarafından ikinci defa alınması ve Tebriz tahrirleri XVIII. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir. Safeviler XVIII. yüzyılda büyük bir buhran ve kaos içinde idi. Bu buhran seneler önceden başlamıştı ve 1722'de Mir Üveys oğlu Mahmud'un isyanı bardağı taşıran son damla oldu. Mahmud'un başkent İsfahan'a doğru ilerlemesiyle Rusya Kafkas bölgelerine yerleşmeye başladı (Külbilge, 2010). Osmanlılar da bu hareketlere karşılık vermekle üç cepheden Safevilere savaş açtılar (COA, M.D, 131, 0131, 1136/1723; M.D, 131,0101, 1135/1723). Vezir Abdullah Paşa 17 Zilkade 1137/ 28 Temmuz 1725 tarihinde Tebriz'i fethetti (COA, M.D, 132, 00174,1262). Fethi müte'akiben Evâhir-i Safer 1138'de alınan mahallerin tahriri için hüküm gönderilmiştir (COA, M.D, 133, 0005). Evâhir-i Şaban 1137/8 Mayıs 1725'de Tebriz canibi seraskeri yanına Mahmud namında birisini defterdar vekili olarak tayin etmiştir fakat hükümde yazıldığı gibi acz ü fütûr izhâr edip yerine kâr-gûzar bir kimse tayin olunması istendiğinden Revan canibinde ordu defterdarı olan Meramî El-hac Ahmed, Abdullah Paşa yanına defterdar vekili tayin olunmuştur (COA, M.D, 132, 0123,1137/1725). Tebriz teshîr edildikten sonra şehir içinde bulunan kalesinin defterdarlığı ile bina emâneti ve darphâne nezâreti ve memleketin tahrir hususu için Yeşilli-zade Mustafa tayin edilmiştir (COA, M.D, 133, 00101,1138 / 1726; C.ML-00338-13858-003,1138 / 1725). Başka bir fermanda Yeşilli-zade Mustafa'nın müstakill bir muharrir tayin olması yazılarak ilave edilmiş ki muharririn yardımına Defter-i Hakanî katiplerinden göndermek gerekli görülmüştür (COA, M.D, 133, 0005, 1138/ 1725). Bu nedenle eyalet tahriri için Defter-i Hakani katiplerinden Süleyman Selimi ve Halil Madeh ve Muhammed İzzeti ve şâkirdandan Abdullah Ulûmi tayin ve irsal olunmuştur (COA, Cevdet dahiliye,7806, 1138/1725). Yapılan tahrir sonucunda 904 ve 908 numaralı iki tahrir defteri hazırlanmıştır. Bu da Tebriz bölgesinin ikinci kez tahrir edildiğini göstermektedir. 904 numaralı defter 428 sayfa ve 908 numaralı defter 326 sayfadır. Söz konusu olan defterlerin üzerinde başlangıç ve bitiş tarihi yazılmamıştır ancak Safevi topraklarının fetih tarihlerine dayanarak defterlerin III. Ahmed (1703-1730) devrinde kaleme alındığı söylenebilir. Bu yüzden tahrir yılı için 1137-1141 (1724-1728) yılları arasını vermemiz yanlış olmayacaktır. Ayrıca 904 numaralı defterin 59 uncu sayfasında toprak ve vergiler hakkında düşürülen notta tarih 'fi gurre-i Recep sene 1140' olarak yazılmıştır. Defterin üçüncü sayfasında 'Defter-i Mufassal-ı Liva-i Tebriz' başlığı altında kayıtlar 'Nefs-i Tebriz' ile başlamıştır. Ardından sekiz nahiye ismi ve Tebriz livasının mukataaları yazılmıştır. Bu tahrir klasik dönem tahrirleri gibi Nefs-i Tebriz'in mahallelerini ve oralarda ikamet eden vergi mükelleflerinin adı ve baba adını kayda almıştır. Eğer vergi mükellefleri tahrir zamanında başka bir mahalde sakınse adının üzerinde örneğin 'Der Şenb-i Gâzân' veya 'Der Kûçe-yi' ibaresi yazılmıştır. Eğer birkaç aile aynı durumdaysalar üzerlerine 'Der M' yani 'der mezbûr' notu düşürülmüştür (COA, TT.D, 904). Reâyâ aynı mahalleye ait olmadıklarında onların kayıtları başlamadan önce 'Reâyâ-yi Perakende der Mahalle-i Mezbûr' ibaresi de yazılmıştır. Mahalle kayıtları biterken mahallede bulunan asiyyâb (değirmen), bağlar, zemin ve onlarla ilgili ayrıntılar yazılmıştır. Gayrimüslimler yaşadıkları mahallenin sonunda değil Nefs-i Tebriz'in tüm mahalle kayıtları bittiği yerde 'An Cema'ât-i Gebrân Sâkinân-i Mahalle-i Dervâze-i Serd ve Miyyar Miyyar (Meşkûr, 1352h.ş/ 1973) der Nefs-i Tebriz' başlığı altında kayıtlıdır (COA, TT.D, 904, 1140 h. /1728). Bu kayıtlarda sadece iki isim yazılmış örneğin 'Avanes' yukarıda ve 'Sergey' aşağısında yazılmıştır. Hristiyanların kayıtları biterken 'Cema'ât-i Yahudiyân Sâkinân der mahalle-i Sürhâb' başlığı altında Sürhâb (Seccâd, 2536 h.ş/ 1977) mahallesinde yaşayan Yahudileri listelemişlerdir. Gayrimüslimler kayıtlarının ardından alınan hasılât yazılmıştır. Bu kayıtlarda ürünlerden öşür yerine hums alınır ve hasıl kısmında hums-i gallât diye yazılmıştır (Apaydın, 1998, TDV, c. 18). Çift resmi (İnalçık, Belleten, c. XXIII, sayı: 92, Ekim 1959) altında 100 yazılarak onun toplam hasılı 5000 olmuştur buradan anlaşılıyor ki her çiftten 50 akçe alınmıştır.

Gayrimüslimler Hristiyan olarak 610 nefer yazılmıştır ve bunlardan toplam alınan ispençe miktarı 15.250 olmuştur. Bu rakamı 610'a böldüğümüz zaman kişi başı 25 akçe geliyor. Yahudilerin sayısı deftere göre 54 kişi ve alınan miktar 6480 akçedir. Bunu da 54'e böldüğümüz zaman kişi başı 120 rakamını elde ediyoruz. Görünüyor ki kanunâmenin bulunmaması tahrir hakkında bazı bilgilerin değerlendirmesini zorlaştırmış olacaktır. Hasılatın devamında Nefs-i Tebriz ve tevâbilerinin mukataatı yazılarak Nefs'in tahriri sona ermiştir. Ardından tahrir sisteminde olduğu gibi diğer nahiyeler ve onlara tabi olan köylerin kayıtları yapılmıştır.

Tahrir üzerinde araştırma yaparken Tebriz'le ilgili maliyeden müdevver iki deftere rastladık. Birincisi 03256 numaralı ve sene 1138'de, diğeri 15839 numaralı ve sene 1139'da hazırlanmıştır. Araştırdığımız konuyla tarihi açıdan aynı senelere denk geldiği için onları da burada anlatmayı uygun gördük. 03256 numaralı maliyeden müdevver defterin başlangıcında "Defter-i muhasebe-yi makbûzât ve icârât ve ihrâcât berây-ı ta'yinât ve mesârîf-i sâire-yi tavayîf-ı askeriye der muhafaza-i Tebriz an 13 Cemaziye'l-evvel sene 1138 ilâ 20 Muharrem sene 39 bi-ma'rifet-i el-hac Mustafa Efendi Yeşilli-zade defterdar-ı Tebriz der zaman-ı vezîr-i mükerrerrem Abdullah Paşa serasker-i Tebriz harc u sarf şüde ber mücib-i müfredat-ı defter bâ-i'lâm-ı Seyyid Mahmud Efendi halefeş ve memhûr buyruldu-ı vezir-i mükerrerrem Abdullah Paşa serasker-i Tebriz fi 5 Cemaziye'l-ahir sene 1138" yazısı kaydedilmiştir. Bu defterde Tebriz eyaletine tabi olan nahiyelerin mukataaları ve hasıl olan irâd-i külli kayıtlıdır. Tebriz ordu defterdarı Hasan Efendi, ambar emini Mustafa Ağa, Tebriz muharriri el-hac Halil Ağa ve emin-i nüzul İbrahim Ağa ve başkalarının adları ve görevleri bu defterde geçmektedir. Ayrıca mukataa ve icâre alınan mahalle, hamam, pazar, vakıfların adları da burada kayıtlıdır (COA, M.M.D, 03256,1138/1726). Bu kayıtlar tüm bölgelerin adları yazılı olduğu için hem idari açıdan çok önemli sayılır hem de ekonomik ve iktisadi yönden baktığımızda Tebriz eyaleti hakkında önemli bir kaynak olduğu görülür.

15839 numaralı maliyeden müdevver defteri toplam 9 sayfadır. Defterin bir numaralı sayfasında "Sûret-i defter-i irâd ve mesarif-i nohud ve gûşt-i ganem Ali Ağa ser kassâbân-ı Tebriz berâ-yı masraf-ı dâde-i vezîr-i mükerrerrem hazret-i serdâr-ı ekrem ve berâ-yı ocağ-ı yeniçeriyân ve cebeciyan ve topçıyan ve arabacıyan-i top dergâh-i âlî ve levendat-i süvariyan-i mirî ve serdengeçtiyan-i sipah ve silahdaran ve berây-ı saire der muhafaza-i Tebriz dâde fi 8 Muharrem ilâ gayet-i Recep sene 1139 der zaman-ı vezir-i mükerrerrem hazret-i Ali Paşa muhafız-ı Tebriz" yazısı kayıtlıdır (COA, M.M.D, 15839, 1139 1726). Bu defteri de incelerken bölge isimleri, Tebriz muhafazasında olan ordunun yaklaşık altı yedi aylık et ve nohut masrafları ve bölgede hayvancılığın durumunu ve tahmini sayısını elde edebiliriz.

Tebrizle beraber Hamedân'a ait tahrir kayıtları da bu şehrin ele geçirilmesinden sonra düzenlenmiştir. İran'ın Güneybatı bölgesinde bulunan Hemedân Eyaleti 31 Ağustos 1724'de Ahmed Paşa tarafından fethedildi (COA, M.D, 132,1137/1724, hkm.331). Fethin ardından eyaletin tahrir işlemleri yapıldı. Bu yüzden Hemedân seraskeri Ahmed Paşa'ya tahrir fermanı gönderilmiş ve sabık Basra defterdarı olan Mustafa Fehim muharrir tayin edilmiştir (COA, M.D, 132,1137/1724, hkm. 613). Muharrir yardım için Defter-i Hakani katiplerinden Van tarafında olan Mustafa Rûhi görevlendirilmiştir. Ama Tiflis tahriri bitmediği için bu katip o bölgede kalıp işini sürdürmüştür (COA, M.D, 132,1137/1724, hkm.641). Bölgenin tahriri Osmanlı Devleti için önemli olduğundan dolayı tahririn hızlı ilerlemesi gayesiyle Defter-i Hakani katiplerinden Mustafa Fehmi adında bir katip tahrir yardım etmeye tayin edilmiştir. Defterdar Mustafa Fehim ve katip Mustafa'nın yanına kapıcı başlarından Kara Hasan-zade muharrir olarak seçilmiş (COA, M.D, 133,1138/1726,hkm.943) fakat tahrir işlemleri yolunda gitmemiş ve bir takım yanlışlıklar yapılarak bölge tahriri üç seneye kadar bitmemiştir (COA, M.D, 133,1138/1725,hkm.488). 1140 senesinde gönderilen bir hükümde muharrirlere bir an önce tahriri yapılmayan kasaba ve köylerin düzenli şekilde ve hiçbir madde defter dışı kalmama şartıyla kayıtlarının yapılması ve icmal ve mufassal defterlerin İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir (COA, Ali Emiri Tasnifi, III. Ahmed, No: 6781,1140/ 1724).

1137-1140 yılları arasında gerçekleştirilen tahrir faaliyetleri neticesinde 907 ve 906 numaralı iki mufassal tahrir defteri hazırlanmıştır. Birinci cilt 907 numaralı olan defterdir. Benzer defterler gibi bunlarında üzerinde tarih bulunmamaktadır. Defterlerde kanunnâme de mevcut değildir. İran'ın kuzeybatısında yapılan tahrirler gibi bu defterler de III. Ahmed döneminde tutulmuştur. Bu yüzden tarih olarak 1137-1141 (1724-1728) yılları arasında hazırlandıklarını söyleyebiliriz. 907 numaralı Hemedân defterinin birinci sayfasında 'Fihrist der Eyalet-i Hemedân' ve aşağısında 'Nahiye-i Hemedân' yazılmıştır. İkinci sayfada 'Kaza-i Hemedân' başlığı altında nahiyelerin ismi ve onlara tabi olan karyelerin adları kayıtlıdır. Birinci nahiye olan Sîmîn-Rûd bölgesi Nefs-i Hemedân ile başlamıştır. Bu fihrist 13'üncü sayfaya kadar devam ederek 14 nahiyeyi ihtiva etmektedir. 906 numaralı defter de 28 nahiyeye şamildir. Nefs-i şehri kal'a-i Hemedân'ın mahalle adlarının başlığı altında yetişkin erkek nüfusun adlarını yazarken bazılarının ismi üzerinde 'veled-i' ibaresi yazılmamıştır, sadece şahsın adı ve altında işi kaydedilmiştir. Mahallelerin kayıtları bittiğinde 'Gebran' diye bir başlık atılmıştır. Ardından mahalle adı altında orada yaşayan Hristiyanların ad ve baba adı yazılmıştır. Hristiyanların kaydı biterken 'Yehudiyan' başlığı altında mahallelerin ismi ve orada sakin olan yahudiler kayıtlıdır. Devamında kal'ada bulunan değirmenlerin (asiyab), kimin elinde olduğu ve ayrıntıları kayıtlıdır. Değirmenlerin kayıtlarını Hemedân kapılarının mukataaları, bağlar, meralar ve mezraalar takip etmektedir. Sayfa 38'de kal'a ve su nevbetleri hakkında açıklamalar yapılmıştır. Bunları müteakiben hasılat ve mukataalar gelmiştir. Genelde tahrir defterlerinde olduğu gibi Nefs-i şehrin kayıtları biterken diğer köyler ve nahiyeler yazılmaktadır. Bu defterde idari taksimat bir kaza ve 42 nahiye şeklinde kayıtlıdır. Yani klasik sistemlerde olduğu gibi sancak kaydı yoktur ve tüm bölgeler nahiye olarak kaydedilmiştir.

Yukarıda tanıttığımız Safevi topraklarına ait olan iki bölge tahririne dikkat edersek Kuzeybatı bölgesi yani Tebriz tahrir defterinde esas liva sistemi, gallâttan hums alınması, evzan ve miktarda kile biriminin kullanılması, buğday kelimesinin hanta olarak yazılması, resm-i bostan olarak ayrıca sir ve piyaz yani sarımsak ve soğandan ayrı bir resm alınması ve gayrimüslimlerin sayısı yazılarak alınan ispençe miktarının kaydedilmesi başlıca ayırıcı özellikler olarak karşımıza çıkar. Güneybatı bölgesinde esas eyalet sistemi, gallâttan öşür alınması, tartı biriminin harvar olarak kullanılması, buğdayın Farsça gendüm sözcüğü ile yazılması, fırın resmi diye çömlek fırınından alınan resmin eklenmesi, gayrimüslimlerin sayısı yazılmadan alınan ispençe miktarının kaydedilmesi ise diğer defterin farklarını oluşturmaktadır. Fakat bu tahrirlerde kanunnâmenin bulunmaması bazı konuların aydınlanmamasına sebep olmaktadır. Osmanlı Arşivi'nde İbnülemin Tasnifi'nde mevcut bir belge kanunnâmelerin bıraktığı boşluğu doldurmakta ve yeni fethedilen topraklara ait bir takım hususları açıklığa kavuşturmaktadır. Safevi topraklarından elde edilen bölgelerin tahrir problemlerinin çözülmesinde yardımcı olacağına inandığımız belgenin çevirisi verilerek aşağıda değerlendirilecektir. Fakat bundan önce bu belgenin adâletnâme olduğunu belirtmek gerekir. Adâletnâmeler, kanunnâmelerden farklı olarak müstakil olarak hazırlanan belgelerdendir. Tarihi gelişimi çerçevesinde ilk olarak Sasâni Devleti'nde zuhur eden adâletnâmeler hükümdarın otoritesi ve yapılabilecek haksızlıkları engelleyecek mahiyette bir anlayıştır. Sasânilerden, Büyük Selçuklu oradan Anadolu Selçukluları ve nihayetinde de Osmanlı Devleti'ne tevarüs eden bu anlayış ilk dönemden itibaren işlerliğini sürdürmüş olan ve hükümdarın ülkesinde adaleti tesis etmek için başvurmuş olduğu önlemlerdendi. Adâletnâmeler haksızlıkların padişah tarafından kati suretle yasaklandığını halka ve görevlilere bildiren hukuki metinlerdi. Bu metinler umumi emirler olmakla beraber idare ve idareciler hakkındadır. Adaletnâmeler, haksızlık, suistimal, angarya, görevi kötüye kullanarak halka zulmetmenin kesinlikle yasaklandığını ve bu emirler çerçevesinde padişahın daima halkın yanında durduğunu belirtmektedir (İnalçık, 1988, TDV, c.I).

Telhîs mûcibince işbu emr-i hümâyûndan emr-i şerif tahrîr ve baş muhasebeye 'ilm u haber kâimesi verilmiştir

Arz-ı bendeleridir ki

Memâlik-i İran'dan bi-inâyettillahi teâlâ zamîme-yi memâlik-i hüsrevânî olan Hemedân Eyaletinin feth u teshîrinden sonra eyalet-i merkûmede vaki' olan mukata'atın reâyâsını Acem vaktında giriftâr oldukları mezâlîm ve ta'addiyattan himâyet ve siyânet için tahsîl olunacak âşar ve rüsûmât kavâid-i Devlet-i Aliyyeye tatbîk olunarak zâbita-ı müstahseneye ifrağ olundukda her bir mukata'anın hudûdu tahtında olan arazinin su basan mahallinde hâsıl olan galâldan hums ve susuz yerlerde hâsıl olan galâldan dahi sümün ve sebze u meyvesi bey' ü şîrâ olunur bağat ve besâtinin simâr ve sebzesinden ve sâir el ile yolunub bey' olunan hubûbatdan oşûr ve beher dönüm bağdan altmışar akçe resm-i bağat ve beher çiftten yüz yirmişer akçe resm-i çift ve sene-yi kâmile dair olan asiyabdan ikişer yüz kırk akçe resm-i asiyab ve beher re's ganemden ikişer akçe resm-i ganem ve sair devâbb u mevâşîden onikişer akçe resm ta'yin olunmağla mekâdir-i mu'ayyene-yi mezkûreden ziyâde fukarâ-yı ra'îyyetden bir akçe ve bir habbe taleb olunmamak üzere taht-ı zâbitaya ifrağ olunub şürût-i merkûmeye fima ba'd mürâat olunmak üzere Hemedân hazinesi defterlerine kayd ve her bir mukata'a erbâb-ı iltizâmdan birer kimesneye tefvîz ve der uhde olundukda Hemedân hazinesi tarafından verilen şartnâmelerde bâlâda tastîr olunduğu üzere rüsûmat-ı müteferrika zikr olunan vechle cem' u tahsil olunub hilâf-i şürût fukarâ-yi ra'îyyetden bir akçe ve bir habbe ziyâde taleb olunmamak üzere mestûr iken mültezimeyn ta'îfesi yedlerinde olan şartnâmelerin kuyûdâtına mürâ'at etmeyüp eyyâm-i Acem'de i'tibâr olunan bazı rüsûmât-ı zulmiyyeyi taleb u tahsîl eylediklerinden ma'adâ kavâid-i Devlet-i Aliyye mûcibince cem' u tahsîl olunacak a'şâr ve rüsûmâtı dahi şürût-i mu'ayyeneden ziyâde taleb ve fukarâyı ra'îyyete haddinden efvân cevri u ta'addiye tasaddî üzere olduklarından gayri tavâif-i askeriyeden ve sair etbâ'-i hükkâmdan bazı kimesneler eyâlet-i merkûmede vaki' kasabât ve kurayı kışlak ittihâz edindikleri ecilden kışlaklarında mûkim oldukça gerek kendilerinin ve gerek devvâb ve mevâşîlerinin me'kûlâtlarından olan nân u hatab ve otluk ve saman ve tavuk ve yumurta nâmiyla bazı eşyayı dahî müft u meccânen taleb ve fukarâ-yı ra'îyyet tedârikinde izhar-i acz eylediklerinde bizler tavâif-i askeriyeye ve etbâ'-i hükkâmdan diye cebren ve kerhen irâde eyledikleri me'kûlâtı müft u meccânen reâyâ fukarâsından taleb u tahsîl eyledikleri ecilden reâyâ meşâkk u ıztıraba müptelâ oldukları ahvâlinin keyfiyet-i ahvâlina alâ-hakiketen tahsil-i vukûf edenlerden peyderpey tevârüd eden mevsûku'l-kelim kimesnelerin ihbârlarıyla rütbe-yi tahakkuka resîde oldu ancak eyyâm-ı adâlet-irtisâm-ı pâdişâhîde reâyâ fukarâsının her bâr istirâhat üzere olmaları matlûb iken bu makûle mezâlîm ve taaddiyat ile fukarâ-yı ra'îyyetin ıztıraplarına bir türlü rıza-yı âlileri olmamağla fima-ba'd eyâlet-i merkûme mukata'atını der-uhde ve iltizâm eden ummâl ve muhassılın Hemedân hazinesi şürûtu mûcibince verilen şartnâmelerin içinde kavâid-i Devlet-i Aliyye üzere mestûr olan şerâyıt-ı şîtâîye kemâ-yenbağî müraca'ât edip alel-înfirâd tasrih u tastîr olunan rüsûmât-ı muayyeneden bir akçe ve bir habbe ziyâde taleb olunmamak ve eyyâm-ı Acem'de mer'â iken feth u teshîrden sonra fesh u iptal olunan rüsûmât-i zulmiyyeden bir habbe taleb u tahsîl olunmamak ve tavâif-i askeriyeden ve etbâ'-i hükkâmdan bil-iktiza bazı kasabât ve kurâda şîtâ ittihaz eden kimesneler dahi kışlaklarında ikâmet eyledikçe reâyâdan müft u meccânen me'kûlâtı müte'allik tane-i hardal taleb etmek vechi ile gerek ummal ve muhassilin ve gerek şîtâ-nişin olan tavâif-i askeriyeye men'-i küllî ile men' u zecr ve bu keyfiyyet reâyânın dahî ma'lumları olup fimâ-ba'd bu tehdîdat-i atıkanın mugâyirine hareket olunursa vali tarafına ref'-i rık'a-i istikaetmeleri için sudûr eden emr-i şerîfin bir sûreti her bir nahiyenin mahkemesi sicillâtına kayd ve mezâmin-i müsbeteleri reâyâyâ işa'ât olundukdan sonra ol makûle tahsildâr ve tavâif-i askeriyeden bazıları yine âdet-i kadîmeleri üzere reâyâyâ cevri u ta'addî kaydında olmak ihtimalleri olur isede vali tarafından ahz ve haklarında ukûbat-ı meşru'adan icâb eden her ne ise infâz u icrâ olunarak eyâlet-i merkûme reâyâsını giriftâr oldukları mezâlîmden tahlis u siyânet için Hemedân muhafızına hitâben Divân-ı Hümâyûn tarafından emr-i

şerîf tahrir ve baş muhasebeye 'ilm u haber kâimesi verilmek bâbında fermân devletli inâyetli sultanım hazretlerindir(COA, İbnülemin Tasnifi Dahiliye, 3018).

Bu ferman üzerinde hiçbir tarih bulunmamaktadır. Mühimme defterlerindeki benzer hükmün ise 1142 tarihinde deftere kaydedildiği görülmektedir (COA, M.D, 136,1142/1729).

2.SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren fethettiği her bölgede tahrir uygulamasının yapılması hem o bölgenin demografik yapısının ortaya çıkartılması hem de bölgenin ekonomik durumunu ortaya koyması bakımından önemi hâizdir. Devletin sınırlarının genişlemesiyle beraber tahrir uygulaması temelde aynı prensiplere sahipken döneme ve bölgeye göre bir takım değişiklikler göstermiştir. Safevi bölgesi tahrirleri de bu açıklamaya paralel olarak karşımıza çıkmaktadır. Gözden kaçan bu kayıtlar Osmanlı Devleti'nin merkezi yönetim anlayışının Safevi bölgesine yansımaları şeklinde değerlendirilebilir. Klasik tahrirlere benzemekle beraber muhteviyatındaki terimler ve dizilim kendine has bir hal almıştır. Çalışmamızda kısaca değerlendirdiğimiz kayıtlara göre idari taksimat, bölgede yaşayan müslim ve gayrimüslimlerin sayısı ile alınan vergiler ana başlıkları altında bu bölgenin sosyal ve iktisadi tarihi çalışmalarına ışık tutacak nitelikte olup aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin hakimi olduğu topraklarda yaşayan insanların sosyal hayatına dokunmadan sadece idari ağırlığını adeta bir gölge gibi üstlerinde tutma anlayışı gözler önüne serilmektedir. Bu minvalde Safevi bölgesi tahrir kayıtlarının genelde Osmanlı tarihi özelde ise Osmanlı-Safevi ilişkilerinin boyutları bakımından bizlere birçok şey söyleyen kaynaklar olduğu dikkate şayandır.

KAYNAKLAR

- Allahverdi, R. Ş,(2016), *Kafkas Fatihî Özdemirođlu Osman Paşa*, Çamlıca Yayınevi /İstanbul
- Apaydın H. Y, (1998), „Humus“, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 18
- Çiçek, K, (2007), „Osman Paşa, Özdemirođlu“, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 33
- Hamdullah Müstefî Kazvini, (1389ş/ 2010), *Nüzhetü'l-kulub*, haz: Guy Le Strange, Esatir yayınları, Tahran
- İnalçık H, (1988), "Adâletnâme", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 1
- İnalçık, H, (Ekim 1959), “Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu”, *Belleten*, c. XXIII, sayı:92
- İvecan R, (2007), " *Osmanlı Hâkimiyetinde Revan(1724-1746)* ", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul
- Külbilge İ,(2010), "*18.Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri(1703-1747)* ", Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir
- Meşkûr, M. C, (1352h.ş/ 1973), *Silsile-i İntişarât-i Encümen-i Âsâr-i Milli*, Tahran
- Nejabati, A,(2020), *Osmanlı Hâkimiyetinde Hemedân(1724-1732)*, Ötüken Neřriyat, İstanbul.
- Öz, M, (2010), “Tahrir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 39, İstanbul.
- Özgüdenli, O. G, (2006), *Ortaçađ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Özgüdenli, O. G, (2003) “Osmanlı İrani: Batı İran ve Azerbaycan Tarihi Hakkında Osmanlı Tahrir Kayıtları: Cođrafî ve İdari Taksimat”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXII/34.
- Seccâd, S. Z, (2536 h.ş/ 1977), *Küye Sürhâb-ı Tebriz ve Makberet'ül-şuarâ*, Silsile-i İntişarât-i Encümen-i âsâr-i Milli, Tahran

ARŞİV BELGELERİ

- COA, Ali Emiri Tasnifi, III. Ahmed, no: 6781, Evahir-i Rabiü'l-ahir 1140
COA, C.ML-00338-13858-003, 24 Safar 1138/1 Kasım 1725
COA, Cevdet dahiliye, 7806, 1 Rabiü'l-evvel 1138/ 7 Kasım 1725
COA, İbnülemin Tasnifi Dahiliye, 3018
COA, M.D, 132, 0123, hkm.903, Evahir-i Şa'ban 1137/ 8 Mayıs 1725
COA, M.D, 131, 0131, hkm 711, Evahir-i Muharrem 1136/26 Ekim 1723
COA, M.D, 131,0101, hkm.519, Evasıt-ı Şevval sene1135/ 19 Temmuz 1723
COA, M.D, 131,0120,hkm.634, Evahir-i Zilkade sene 1135/ 26 Ağustos 1723
COA, M.D, 132, 00174, hkm. 1262. 1137/1725
COA, M.D, 132, Evail-i Rabiü'l-ahir 1137(27 Aralık 1724)
COA, M.D, 132, Evasıt-ı Muharrem 1137(20-29 Eylül 1724)
COA, M.D, 132, Evasıt-ı Safer 1137(29 Ekim- 8 Kasım 1724)
COA, M.D, 133, 0005, hkm. 29, Evahir-i Safer 1138/ 5 Kasım 1725
COA, M.D, 133, 0005, hüküm 29, Evahir-i Safar 1138/5 Kasım 1725
COA, M.D, 133, 00101, hkm.691, Evasıt-ı Şa'ban1138/ 18 Nisan 1726
COA, M.D, 133, Evahir-i Zilkade 1138 (30 Temmuz 1726)
COA, M.D, 133, Evahir-i Muharrem 1138 (8 Ekim 1725)
COA, M.D, 136, Evail-i Cemaziye'l-evvel sene 1142/ 1 Aralık 1729
COA, M.M.D, 03256, 13 Cemaziye'l-evvel 1138/17 Ocak 1726
COA, M.M.D, 15839, 8 Muharrem 1139(5 Eylül 1726)
COA, TT.D, 1005, sene 1019
COA, TT.D, 904, 1140/ 1727